

Jarosław Matysiak

Działalność bibliotekarska i bibliofilska profesora Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966), dyrektora Archiwum Państwowego w Poznaniu

Biblioteka 15 (24), 57-72

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

II. 1. Kazimierz Kaczmarczyk

Źródło: PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966), sygn. P. III-35.

W rozprawie wykorzystałem przede wszystkim dokumenty i materiały przechowywane w PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu, w spuściźnie Kazimierza Kaczmarczyka³, materiały przechowywane w archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu oraz publikacje i artykuły poświęcone działalności Okręgu Poznańskiego SBP.

Kazimierz Kaczmarczyk urodził się 3 lutego 1878 roku w Wiśniczu Starym w powiecie bocheńskim. Rodzice, Jakub i Marianna, posiadali tylko pół morgi ziemi wniesione w wianie przez matkę. Jakub Kaczmarczyk, nie będąc w stanie utrzymać wielodzietnej rodziny z gospodarstwa,

³ Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu (dalej: PAN Archiwum), Materiały Kazimierza Kaczmarczyka (sygn. P III-35), jednostki archiwalne (dalej: j.a.) 229, Poznańsko-Pomorskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich; j.a. 230, Związek Bibliotekarzy Polskich Koło Poznańskie; j.a. 231, Związek Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich Koło Poznańskie; j.a. 232, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich Okręg Poznański. Oprócz dokumentów związanych z działalnością Kaczmarczyka, w jego spuściźnie znajdują się także inne materiały dotyczące prac Okręgu Poznańskiego SBP: zaproszenia, zawiadomienia, sprawozdania, regulaminy, projekty statutów i statuty (często z uwagami i komentarzami Kaczmarczyka), okólniki, listy członków, notatki, artykuły i wycinki prasowe, korespondencja z lat 1938–1957. Wykorzystano także korespondencję wpływającą do Kaczmarczyka oraz kopie pism wychodzących.

zatrudnił się przy budowie linii kolejowej Chabówka–Nowy Sącz. Następnie przeniósł się na Śląsk Cieszyński, gdzie pracował jako górnik w kopalni węgla w Karwinie. Za zarobione pieniądze dokupił jeszcze dwie morgi gruntu⁴.

Jak wspominał Kazimierz Kaczmarczyk, ojciec „był we wsi lubiany i poważany z powodu czynności wielkiej wobec sąsiadów i udzielania im chętnie pomocy. Był też wielce gościnnym dla ubogich i podróżnych, a dom [...] [ich – J.M.] ubogi wyglądał jak karczma zajezdna, był bowiem na rozstaju dróg do sąsiednich wsi”⁵.

Kazimierz pierwsze nauki pobierał w szkole ludowej w rodzinnej wsi, a następnie w szkole w sąsiednim Wiśniczu Nowym. W roku szkolnym 1891/1892 rozpoczął naukę w gimnazjum w Bochni. Ze względu na skromne warunki materialne rodziców dorabiał sobie korepetycjami. Atmosfera szkolna sprzyjała tworzeniu tajnych kółek samokształceniowych i nielegalnych stowarzyszeń uczniowskich. W czerwcu 1894 roku założono nielegalne kółko samokształceniowe młodzieży „Przebudzeni”⁶, a Kaczmarczyk został jego członkiem wiosną 1895 roku. Zaprzeczenie działalności organizacji nastąpiło z końcem maja lub w początkach czerwca 1896 roku⁷. Hasła i poglądy „Przebudzonych” były bliskie programowi politycznemu polskiego ruchu ludowego. Kazimierz, jak inni członkowie organizacji, prenumerował „Przyjaciela Ludu” – czołowy organ prasowy ludowców⁸. Dyrekcja szkoły zabroniła uczniom czytania

⁴ Ibidem, j.a. 321, k. 71.

⁵ Ibidem, j.a. 260, k. 29. Fragment przemówienia Kaczmarczyka podczas uroczystego pożegnania w związku z jego przejściem na emeryturę, wygłoszonego w Archiwum Państwowym w Poznaniu 30 kwietnia 1953 roku.

⁶ Celem stowarzyszenia było wyrobienie charakterów, samokształcenie, zwłaszcza w zakresie historii i literatury polskiej ponad normę przewidzianą w gimnazjum. Członkowie organizacji uprawiali również gimnastykę, uczyli się szermierki i brali udział w wycieczkach krajoznawczych oraz w uroczystościach patriotycznych. Organizacja miała krzewić ideały moralne i narodowe wśród młodzieży rzemieślniczej i wiejskiej.

⁷ Pierwotnie planowano zawiesić działalność na okres wakacji, jednak z powodu wyjazdu głównych organizatorów po zdanej maturze oraz groźby doniesienia o organizacji władzom szkolnym przez jednego z uczniów, który nie został wtajemniczony, stowarzyszenie rozwiązano. Zob. PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 253, k. 13–14.

⁸ „Przyjaciel Ludu”, pierwsze polskie polityczne pismo ludowe. Ukazywało się we Lwowie w latach 1889–1902, w Krakowie w latach 1903–1914 i 1919–1933 oraz w Warszawie w latach 1946–1947. Początkowo dwutygodnik, od 1900 roku tygodnik. Od 1895 roku organ SL (potem PSL), po rozłamie w stronnictwie (1913) – organ PSL-Lewicy. Założycielami pisma i jego redaktorami byli czołowi działacze ruchu

tego czasopisma; konsekwencje złamania tego zakazu były dla Kaczmarczyka opłakane. Decyzją Rady Szkolnej został usunięty z gimnazjum bocheńskiego⁹. Po relegowaniu przeniósł się do gimnazjum w podkrakowskim Podgórzu (obecnie dzielnica Krakowa). Tam też w 1899 roku złożył egzamin dojrzałości.

W 1900 roku rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, a rok później pracę w Archiwum Aktów Dawnych miasta Krakowa. W lipcu 1909 roku uzyskał stopień doktora filozofii na podstawie dysertacji *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.* Tytuł profesora nadzwyczajnego otrzymał w lipcu 1957 roku.

W 1919 roku pracował w Archiwum Skarbowym w Warszawie. W 1920 roku przeniósł się do Poznania, gdzie pracował jako wicedyrektor, a od 1925 roku jako dyrektor Archiwum Państwowego w Poznaniu, którym kierował 28 lat, z przerwą w latach II wojny światowej.

Kazimierz Kaczmarczyk brał udział w organizacji państwowej służby archiwalnej, w reorganizacji i tworzeniu archiwów państwowych w Łodzi i Toruniu, uczestniczył także w obradach Rady Archiwalnej, w pracach Komisji Kwalifikacyjnej zajmującej się naborem i sprawdzaniem kwalifikacji osób ubiegających się o stanowiska archiwalne oraz w organizacji szkolnictwa archiwalnego¹⁰.

Poza pracą zawodową aktywnie uczestniczył w działalności licznych towarzystw naukowych i społecznych, w tym także związanych z bibliotekarstwem i bibliofilstwem¹¹. Od 1920 roku działało Koło Poznańskie ZBP, założone przez pierwszego dyrektora biblioteki Uniwersytetu Poznańskiego,

ludowego w Galicji – do 1902 roku Bolesław Wysłouch, od 1902 roku Jan Stapiński. Pismo odegrało ogromną rolę w budzeniu świadomości politycznej chłopów. Do 1911 roku było trybuną radykalnego nurtu ruchu ludowego. Dużo miejsca poświęcało tematyce historycznej i oświatowej. Do współpracowników należeli m.in.: Maria Wysłouchowa, Maciej Szarek, Jakub Bojko, Wojciech Zawada, Dominik Piękoś. Zob. *Prasa polska 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 129, 143, 153 i n.; K. Dunin-Wąsowicz, „Przyjaciel Ludu”, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1985, s. 257.

⁹ PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 253, k. 9.

¹⁰ Oprócz organizowania państwowej służby archiwalnej Kaczmarczyk uczestniczył w rokowaniach archiwalnych polsko-niemieckich oraz w rokowaniach archiwalnych polsko-austriackich. Po podpisaniu układów o wymianie i zwrocie akt z Niemcami i z Austrią brał udział w pracach Komisji Odbiorczo-Zdawczej do wymiany akt z Niemcami oraz w pracach delegacji przejmującej polskie akta z archiwów austriackich.

¹¹ Dokładniejsze omówienie działalności Kaczmarczyka w towarzystwach naukowych i społecznych w: J. Matysiak, *Kazimierz Kaczmarczyk...*, s. 181–211.

dra Edwarda Kuntze (1880–1950), przemianowane następnie w 1928 roku na Poznańsko-Pomorskie Koło ZBP¹². Nie wiadomo, kiedy Kaczmarczyk został członkiem koła. Najprawdopodobniej stało się to w latach 20. XX wieku. O tej działalności zachowały się w jego spuściźnie szczątkowe materiały: m.in. zaproszenie na zwyczajne miesięczne zebranie w Bibliotece Uniwersyteckiej, wyznaczone na 31 stycznia 1939 roku, oraz Sprawozdanie z działalności Koła Poznańsko-Pomorskiego Związku Bibliotekarzy Polskich za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1938. W tym okresie funkcję przewodniczącego koła pełnił dr Andrzej Wojtkowski (1891–1975), zastępcą przewodniczącego była prof. dr Ludwika Dobrzyńska-Rybicka (1868–1958), sekretarzem mgr Jan Baumgart (1904–1989), skarbnikiem Maria Golska, a gospodarzem dr Bożenna Szulc-Golska (1885–1966). Kazimierz Kaczmarczyk natomiast, obok dra Jerzego Kollera i dr Marii Rymarkiewicz (1887–1967), był członkiem Komisji Rewizyjnej koła¹³.

Według spisu z 1 lutego 1939 roku Poznańsko-Pomorskie Koło ZBP liczyło 66 osób, przeważnie zamieszkałych i pracujących w Poznaniu, ale członkami byli także bibliotekarze z Bydgoszczy, Gniezna, Kalisza, Kórnik, Pelplina, Torunia, Włocławka. Do koła należeli między innymi: Ludwika Dobrzyńska-Rybicka, bibliotekarz, filozof; prof. dr Zdzisław Grot (1903–1984), historyk; ks. dr Józef Nowacki (1893–1964), historyk, archiwista; prof. dr Maria Wojciechowska (1902–1990), historyk¹⁴.

Poza udziałem w pracach Poznańsko-Pomorskiego Koła ZBP Kaczmarczyk uczestniczył także w działalności Towarzystwa Bibliofilów Polskich, wchodził w skład jego Komisji Rewizyjnej¹⁵. Inicjatorem utworzenia towarzystwa był dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu ks. Edmund K. Majkowski (1892–1951). 15 lutego 1923 roku w Bibliotece

¹² PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 229, Sprawozdanie z działalności Koła Poznańsko-Pomorskiego Związku Bibliotekarzy Polskich za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1938 r.; 29 marca 1938 roku przewodniczący koła dr Andrzej Wojtkowski wygłosił referat *Działalność Koła Poznańsko-Pomorskiego Z.B.P. w latach 1928–1938*.

¹³ Ibidem, j.a. 229, Poznańsko-Pomorskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich. Sprawozdanie z działalności Koła Poznańsko-Pomorskiego Związku Bibliotekarzy Polskich..., k. 5.

¹⁴ Zob. ibidem, j.a. 229, Spis członków Koła Poznańsko-Pomorskiego Związku Bibliotekarzy Polskich. Stan z dnia 1 II 1939, k. 8. Jako swoistą ciekawostkę można odnotować, że członkiem koła był także dr Kurt Lück (1900–1942), niemiecki historyk, etnograf, jedna z czołowych postaci części mniejszości niemieckiej mieszkającej w Poznaniu, która otwarcie sympatyzowała z ruchem narodowosocjalistycznym i we wrześniu 1939 roku wystąpiła aktywnie przeciwko Polsce.

¹⁵ *U naszych bibliofilów*, „Kurier Poznański”, nr 165 z 9 kwietnia 1933, s. 8.

Uniwersyteckiej w Poznaniu odbyło się zebranie założycielskie towarzystwa. W skład pierwszego Zarządu weszli: dr Edward Kuntze jako prezes, ks. Edmund Majkowski, wiceprezes, Jan W. Kuglin (1892–1972), sekretarz, dr Bożenna Szulc-Golska, członek Zarządu, oraz inż. dypl. Bronisław Przybylski, skarbnik. Do zadań towarzystwa, trzeciej po Warszawie i Krakowie organizacji bibliofilskiej, należało szerzenie kultu pięknej i dobrej książki przez wygłaszanie odczytów, urządzenie wystaw, udział w krajowych i zagranicznych zjazdach, a także wydawanie druków bibliofilskich¹⁶. W latach 30., z powodu ogólnego kryzysu gospodarczego, prace towarzystwa uległy znacznemu osłabieniu, a wybuch II wojny światowej przerwał całkowicie działalność bibliofilską.

W spuściznie Kaczmarczyka przechowywanej w poznańskim oddziale PAN Archiwum nie zachowały się, niestety, materiały dotyczące jego działalności w towarzystwie. Nie wiemy, kiedy został jego członkiem. Z dużym prawdopodobieństwem należy przyjąć, że stało się to niedługo po utworzeniu organizacji.

Kazimierz Kaczmarczyk, pełniąc obowiązki dyrektora Archiwum Państwowego w Poznaniu, doceniał i rozumiał potrzebę posiadania odpowiedniego księgozbioru, niezbędnego w pracy archiwalnej. Po przejęciu archiwum z rąk niemieckich bezpośrednim opiekunem biblioteki archiwalnej od 1920 roku był dr Andrzej Wojtkowski. Przez trzy lata kierował biblioteką podręczną, liczącą wówczas około 12 000 tomów, sporządził katalog kartkowy rozpraw zawartych w pismach periodycznych znajdujących się w archiwum. Dzięki zabiegom Kaczmarczyka Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej przyznało odpowiednie środki finansowe, co umożliwiło zakup wielu opracowań polskich. Zasób biblioteczny powiększał się także dzięki licznym darom od osób prywatnych i instytucji¹⁷.

¹⁶ J. Kurjata, B. Szornel-Dąbrowska, *Towarzystwo Bibliofilów Polskich w Poznaniu*, w: *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1994, s. 437.

¹⁷ Między innymi w 1922 roku ks. prof. Stanisław Kozierowski (1874–1949) przekazał w darze dla biblioteki archiwalnej swoją rozprawę *Pierwotne osiedlenie pojezierza Gopła*. Zob. PAN Archiwum, Materiały Stanisława Kozierowskiego (sygn. P III-15), Pismo Archiwum Państwowego w Poznaniu L. dz. 512 z dnia 2 września 1922 roku z podziękowaniem dla ks. Kozierowskiego za przekazaną pracę, j.a. 326, k. 16. Nie zawsze starania o powiększenie zasobu biblioteki archiwalnej kończyły się sukcesem. Tak było z księgozbiorem Historische Gesellschaft Posen. Sprawa jego umieszczenia była tematem posiedzenia Rady Archiwalnej działającej w Urzędzie Głównym Archiwów Państwowych b. Dzielnicy Pruskiej, które odbyło się 21 grudnia 1920 roku w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Ostatecznie księgozbiór trafił do Muzeum Wojskowego w Poznaniu. Zob. ibidem, j.a. 326, k. 15, Pismo Urzędu Głównego Archiwów Państwowych b. Dzielnicy Pruskiej L. dz. 126 z dnia 15 grudnia 1920 roku do ks. Kozierowskiego; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Spuścizna Józefa

Po wybuchu wojny dyrektor zarządził ewakuację części akt Archiwum Państwowego w Poznaniu w głąb kraju. Po powrocie z wojennej tułaczki, pod koniec września 1939 roku, został aresztowany przez Gestapo. Po kilku dniach zwolniony, w listopadzie został osadzony (wraz z synem i synową) w niemieckim obozie przejściowym na Główniej (Lager Glowna) w Poznaniu i wywieziony do Generalnego Gubernatorstwa. Od grudnia 1939 do lipca 1940 roku porządkował archiwum oo. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie.

W sierpniu 1940 roku rozpoczął pracę w Archiwum Państwowym w Krakowie, gdzie pracował z przerwami do marca 1945 roku. Zajmował się porządkowaniem archiwów instytucji, m.in. Uniwersytetu Jagiellońskiego, oraz zgromadzeń zakonnych. Latem i jesienią 1944 roku w klasztorze oo. Paulinów na Jasnej Górze uczestniczył w gromadzeniu i zabezpieczaniu archiwaliów wywiezionych z Warszawy, nad którymi następnie sprawował nadzór do marca 1945 roku. Jednocześnie wykładał nauki pomocnicze historii (archiwistyka, dyplomatyka, paleografia) na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Częstochowie.

Po powrocie w maju 1945 roku do Poznania Kaczmarczyk włączył się ponownie w działalność organizacyjną Koła Poznańskiego ZBP. Trzeba podkreślić, że mimo nawału pracy przy odbudowie poznańskiego archiwum (które po placówkach warszawskich było najbardziej zniszczone w kraju) i licznych problemach natury organizacyjnej, lokalowej i personalnej znajdował czas na udział w posiedzeniach poznańskiego oddziału. 16 października 1945 roku uczestniczył w pierwszym powojennym Walnym Zebraniu Koła. Na przewodniczącego został wybrany wówczas prof. dr Aleksander Birkenmajer (1890–1967), dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej, sekretarzem został dr Jan Baumgart¹⁸.

Niecały miesiąc później, 6 listopada, na zorganizowanej uroczystości ku czci zmarłych członków Kaczmarczyk po raz pierwszy wystąpił publicznie. Wygłosił wspomnienie pośmiertne o historyku i archiwście, pracowniku Archiwum Państwowego w Poznaniu – drze Feliksie Pohoreckim (1890–1945)¹⁹. 12 marca 1946 roku na kolejnym zebraniu koła, w Czytelni Czasopism Biblioteki Uniwersyteckiej, wygłosił referat *Katalog dzieł fikcyjnych z czasów insurekcji Kościuszkowskiej* (il. 2).

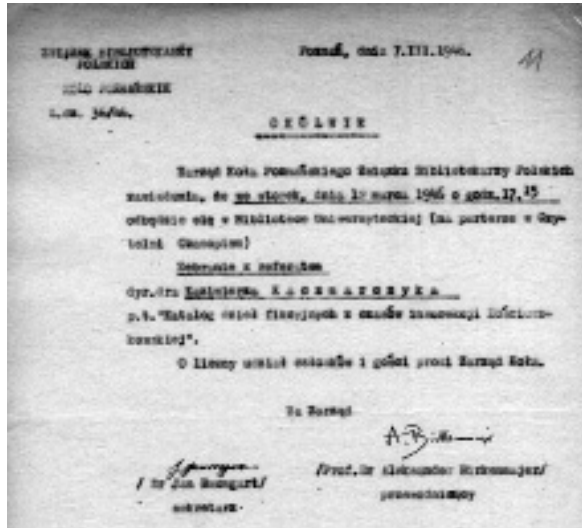
Paczkowskiego, sygn. 438. Pismo Kaczmarczyka do Paczkowskiego z dnia 27 grudnia 1920 roku. Na temat biblioteki Archiwum Państwowego w Poznaniu zob. też F. Pohorecki, *Biblioteka Archiwum Państwowego 1869–1929*, w: *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*, red. S. Wierczyński, Poznań 1929, s. 75, 79.

¹⁸ K. Michałowski, *Biblioteki poznańskie przed pół wiekiem*, „Biblioteka” 1997, nr 1, s. 138.

¹⁹ PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 230, k. 1–3.

II. 2. Okólnik wydany przez ZBP Koło Poznańskie z dnia 7 marca 1946 roku

Źródło: PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966), sygn. P. III-35.

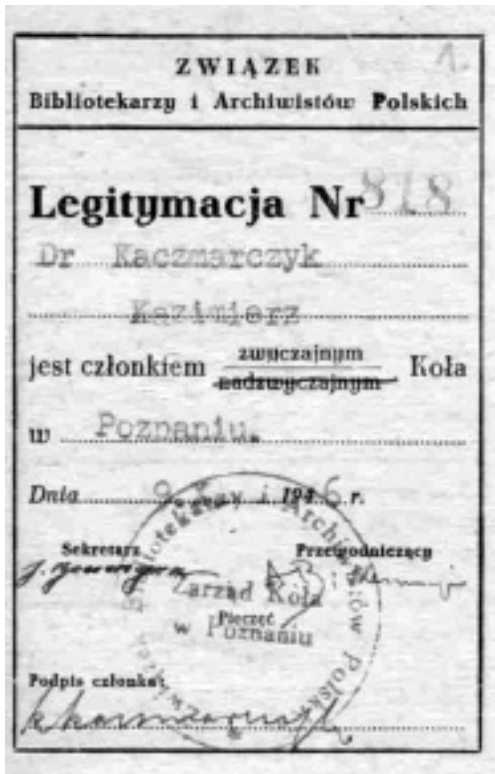
Angażując się w działalność Poznańskiego Koła ZBP i pracując usilnie nad odtworzeniem zasobu archiwalnego, Kaczmarczyk nie zapomniał o zniszczonej w czasie walk o Poznań, zimą 1945 roku, bibliotece Archiwum Państwowego, liczącej przed wybuchem wojny około 30 000 tomów. „Nasza biblioteka archiwalna, niestety, w całości spłonęła podpalona przez Niemców, jesteśmy pozbawieni zupełnie książek, co jest dla nas prawdziwą katastrofą, tym większą, że był to piękny zbiór dzieł źródłowych i opracowań do Wielkopolski, a dziś nie jesteśmy w stanie nowej biblioteki odtworzyć”²⁰ – pisał w liście do ks. prof. Stanisława Kozierowskiego w listopadzie 1945 roku.

Książd Kozierowski doskonale rozumiał sytuację, w jakiej znalazło się Archiwum Państwowe w Poznaniu, i w lutym 1946 roku ofiarował bibliotece archiwalnej szesnaście książek ze swojego księgozbioru. W 1949 roku, po śmierci księdza, biblioteka przejęta w spadku 6908 tomów²¹. Udało się także pozyskać kilka tysięcy książek, przeważnie ponemieckich, pochodzących z różnych bibliotek ponemieckich: publicznych i prywatnych²².

²⁰ PAN Archiwum, Materiały Stanisława Kozierowskiego, list Kaczmarczyka do Kozierowskiego z 10 listopada 1945 roku, j.a. 335, k. 11–12.

²¹ Ibidem, j.a. 326, k. 33, pismo Dyrekcji Archiwum Państwowego w Poznaniu L. dz. 246/2/46 z dnia 4 kwietnia 1946 roku potwierdzające odbiór przekazanych przez ks. Kozierowskiego tomów; M. Bielińska, J. Durko, *Sprawozdanie z działalności Wydziału Archiwów Państwowych w latach 1950–1951*, „Archeion” 1951, t. 19–20, s. 489.

²² A. Rybarski, *Działalność Archiwów Państwowych w latach 1945–1947*, „Archeion” 1948, t. 18, s. 252.

Il. 3. Legitymacja członkowska ZBiAP
 Źródło: PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966), sygn. P. III-35.

W 1946 roku Związek Zawodowy Bibliotekarzy Polskich został przemianowany na Związek Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich. W wyniku zmian organizacyjnych członkowie związku otrzymali nowe legitymacje. Kazimierz Kaczmarczyk otrzymał legitymację o numerze 818 wystawioną 9 października 1946 roku²³ (il. 3).

Na zebraniach Koła Poznańskiego ZBiAP nie tylko przedstawiano referaty i sprawozdania poświęcone działalności związku oraz bibliotek polskich i zagranicznych, ale też chętnie słuchano odczytów na temat archiwistyki. 14 grudnia 1946 roku na Zebraniu Referatowym Koła Poznańskiego ZBiAP, które odbyło się w Bibliotece Uniwersyteckiej, Kaczmarczyk wygłosił odczyt *Stan archiwaliów na Zachodzie*²⁴.

18 stycznia 1947 roku na Walnym Zebraniu Koła Poznańskiego dyrektor Archiwum Państwowego w Poznaniu został wybrany zastępcą przewodniczącego na rok 1947 (przewagą głosów 22 na 24 oddane).

²³ PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 231, k. 1.

²⁴ Ibidem, j.a. 231, Okólnik Zarządu L. dz. 159/46 z dnia 9 grudnia 1946 roku, k. 11.

Il. 4. Okólnik wydany przez ZBiAP Koło Poznańskie z dnia 20 listopada 1947 roku

Źródło: PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka (1878–1966), sygn. P. III-35.

Przewodniczącym koła został ponownie prof. dr Aleksander Birkenmajer, sekretarzem mgr Witold Pawlikowski (1910–1985), skarbnikiem Maria Golska, a gospodarzem mgr Halina Kurkówna (1908–1995)²⁵. 24 marca 1947 roku Kaczmarczyk, jako zastępca oddziału, przewodniczył Nadzwyczajnemu Walnemu Zebraniu Koła, które odbyło się w sekretariacie Biblioteki Uniwersyteckiej²⁶.

Podczas kolejnego zebrania ogólnego członków koła, 25 listopada 1947 roku, wraz z drem Baumgartem przedstawił sprawozdanie z konferencji instytucji i towarzystw naukowych uprawiających badania historyczne, zwołanej przez Komisję Historyczną Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie 26 i 27 października 1947 roku²⁷ (il. 4).

²⁵ Ibidem, j.a. 231, Pismo Zarządu L. dz. 22/47 z dnia 20 lutego 1947 roku, k. 12; Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, teka: BU Sekretariat, organizacje polityczne, młodzieżowe i społeczne 1945–1955, sygn. 935, k. 14.

²⁶ PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 231, Okólnik Zarządu L. dz. 42/47 z dnia 17 marca 1947 roku, notatka Kaczmarczyka na okólniku, k. 20.

²⁷ Ibidem, j.a. 231, Okólnik Zarządu L. dz. 191/47 z dnia 20 listopada 1947 roku; ibidem, j.a. 210, Konferencja Instytucji i Towarzystw Naukowych Uprawiających Badania Historyczne w Krakowie 26–27 października 1947 roku.

Niecały miesiąc później, 21 grudnia 1947 roku, podczas wieczorku opłatkowego, Kaczmarczyk w imieniu członków oddziału pożegnał odchodzącego do Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego kolegę – dra Baumgarta²⁸.

Na dzień 1 stycznia 1948 roku Koło Poznańskie ZBiAP liczyło 83 członków. Do koła należeli przeważnie pracownicy archiwów państwowych, bibliotek: instytucji, uczelni wyższych, publicznych, z Poznania i Wielkopolski²⁹. Liczne grono osób stanowili przedwojenni członkowie Poznańsko-Pomorskiego Koła ZBP.

13 marca 1948 roku, w trakcie kolejnego Walnego Zjazdu Koła, Kaczmarczyk został ponownie wybrany na zastępcę przewodniczącego. Przewodniczącym została dr Zofia Kawecka, a sekretarzem mgr Maria Zwolińska. Dyrektora poznańskiego archiwum wytypowano także, razem z dr Kawecką, jako delegata na zebranie delegatów ZBiAP³⁰. Ponowny wybór na zastępcę przewodniczącego świadczył o dużym zaufaniu członków Koła Poznańskiego. Bibliotekarze poznańscy docenili w ten sposób działalność organizacyjną Kaczmarczyka.

²⁸ Tekst przemówienia Kaczmarczyka wygłoszonego podczas pożegnania dra Jana Baumgarta, odchodzącego do Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, w imieniu Poznańskiego Koła Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich 21 grudnia 1947 roku: „Wielce Szan[owny], a dla mnie i wielu tu obecnych kochany Panie Doktorze! Byłeś współzałożycielem naszego Oddziału, a jako długoletni sekretarz i delegat do Zarządu Głównego byłeś jego prawdziwą kolumną, na której barkach spoczywały wszystkie sprawy Oddziału. Twoją osobą, pełną zapału, energii i inicjatywy stał Oddział przez długie lata, organizowałeś referaty naukowe i posiedzenia nasze, zawsze ochoczy do pracy, toteż imieniem Oddziału Poznańskiego wyrażam Ci naszą wdzięczność i zapewnienie, że o Twej mozolnej dla nas pracy nie zapomnimy i we wdzięcznej przechowamy pamięci. Przechodzisz do Krakowa, na stanowisko zaszczytne w najstarszej, bo przeszło 5-cio wiekową tradycją owianej biblioteki, najbogatszej dziś w Polsce po katastrofie wojennej. Żegnamy Cię z podwójnymi uczuciami – żalu i radości. Żalu, że opuszczasz nasze szeregi – radości, że zdobyłeś zaufanie władz przełożonych, że spotkało Cię wielkie wyróżnienie i uznanie, zresztą dobrze zasłużone za Twą umiejętną i pełną poświęcenia pracę. Mimo nieobecności fizycznej w Poznaniu, duch Twój tu zostanie i kontakt dalej utrzymasz z nami, zostawiasz tu nie tylko dobrą pamięć, ale i ukochanych Sułkowskich, którzy tu wnet będą drukowani. Imieniem Oddziału żegnając Cię składam Ci życzenia, Kochany wicedyrektorze Jagiellonki, owocnej pracy na nowym posterunku, pełnej zadowolenia osobistego i najlepszych wyników w tej pracy dla dobra ogólnego”. Ibidem, j.a. 231, k. 29–30. Baumgart w styczniu 1948 roku objął stanowisko zastępcy dyrektora i kierownika Działu Udostępniania Zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

²⁹ Ibidem, j.a. 231, Spis członków Koła Poznańskiego ZBiAP – stan z dnia 1 I 1948 roku, k. 33–35.

³⁰ Ibidem, j.a. 231, Okólnik Zarządu Koła Poznańskiego ZBiAP, L. dz. 35/48 z dnia 5 marca 1948 roku, k. 31, wykaz wybranych osób do Zarządu Koła, k. 32.

Pod koniec życia, m.in. ze względu na pogarszający się stan zdrowia, Kaczmarczyk nie uczestniczył już tak aktywnie w działalności Okręgu Poznańskiego SBP³¹.

Poza aktywnością w towarzystwach bibliotekarskich i bibliofilskich Kaczmarczyk gromadził na temat książek, bibliotek, bibliotekarzy i wszelkich spraw bibliotecznych całą dostępną literaturę oraz artykuły i wycinki prasowe z prasy poznańskiej, ogólnopolskiej i zagranicznej (przeważnie niemieckiej). W jego spuściznie, przechowywanej w poznańskim oddziale PAN Archiwum, znajduje się kilkanaście teczek z artykułami i wycinkami prasowymi poświęconymi problemom bibliotekarstwa polskiego i zagranicznego z lat 1895–1965³².

Na koniec należy wspomnieć także o jego prywatnej bibliotece. Księgozbiór ten gromadził przez cały okres swojej działalności zawodowej i naukowej, kupując oraz otrzymując druki od autorów, przyjaciół, współpracowników lub od instytucji i redakcji. Jego biblioteka liczyła kilka tysięcy książek polskich i obcojęzycznych (przeważnie austriackich, francuskich, niemieckich, rosyjskich) z XIX i pierwszej połowy XX wieku, dotyczących m.in. archiwów (państwowych, prywatnych, kościelnych, klasztornych, polskich i zagranicznych) i archiwistyki, bibliotek (publicznych, prywatnych, kościelnych i klasztornych) i bibliotekarstwa, heraldyki, numizmatyki, księgarstwa, paleografii, sfragistyki, historii Polski, historii wojskowości polskiej, historii Kościoła katolickiego w Polsce, muzeów (państwowych i kościelnych) i muzealnictwa, polityki, biografistyki. W skład księgozbioru wchodziły też liczne inwentarze archiwalne i biblioteczne, katalogi: biblioteczne, czasopism i wydawnictw ciągłych, muzealne, dotyczące wystaw okolicznościowych, przewodniki muzealne, słowniki tematyczne, sprawozdania, roczniki, instrukcje oraz czasopisma tematyczne (archiwalne, biblioteczne, muzealne) polskie i zagraniczne. Uzupełnieniem było kilka tysięcy wycinków z prasy regionalnej (poznańskiej, krakowskiej), ogólnopolskiej i zagranicznej³³.

Ten bogaty i różnorodny tematycznie księgozbiór świadczył o rozległych zainteresowaniach jego właściciela. Kaczmarczyk nie skupiał się

³¹ Ibidem, j.a. 232.

³² Ibidem, j.a. 100, Biblioteki poznańskie i wielkopolskie; j.a. 101, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie; j.a. 102, Biblioteka Narodowa w Warszawie; j.a. 103, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; j.a. 104, Biblioteki polskie, problemy bibliotek i bibliotekarstwa, spotkania z książkami; j.a. 105, Biblioteki polskie za granicą; j.a. 106, Biblioteki zagraniczne; j.a. 107, I Zjazd Bibliotekarzy Polskich, Lwów 26–29.05.1928; j.a. 108, Krajowe i międzynarodowe Zjazdy Bibliotekarzy, Targi Książki.

³³ Ibidem, j.a. 292.

wyłącznie na sprawach archiwalnych, ale zajmował się także innymi szeroko pojętymi naukami pomocniczymi historii.

Pod koniec życia Kaczmarczyk postanowił sprzedać swoją bibliotekę na potrzeby Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Intencją jego było, aby ten bogaty i różnorodny księgozbiór, pieczołowicie gromadzony przez całe życie, dalej służył nauce i młodemu pokoleniu. Przez doc. dra Tadeusza Mencla (1912–1987)³⁴ nawiązał kontakt z ówczesnym dziekanem Wydziału Humanistycznego doc. drem Kazimierzem Myślińskim (1916–1999), który w imieniu Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej zwrócił się o potwierdzenie oferty sprzedaży, opis książek oraz o podanie przybliżonej wartości księgozbioru³⁵.

Kaczmarczyk przesłał do dra Myślińskiego spis zawierający 3610 pozycji. W odpowiedzi listownej dziekan zaznaczył, że nie jest możliwe zakupienie całego księgozbioru. Każdy z zakładów Wydziału Humanistycznego miał kupić potrzebną część osobno, na co z kolei nie chciał się zgodzić Kaczmarczyk³⁶. Zależało mu, aby księgozbiór sprzedać w całości. Ostatecznie transakcja nie doszła do skutku.

Jeszcze w trakcie negocjacji z dziekanem Myślińskim Kaczmarczyk zaproponował we wrześniu 1960 roku kupno księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego³⁷. Odpowiedź dyrektora biblioteki o. dra Romualda Gustawa (OFM) (1911–1976) była pozytywna³⁸. W grudniu 1960 roku księgozbiór wyceniony na 135 014 zł brutto staraniem i na koszt biblioteki został przetransportowany z Poznania do Lublina. Po wyłączeniu dubletów biblioteka zakupiła książki za sumę 30 123 zł. Dublety przekazano do Księgarni św. Wojciecha

³⁴ W latach 1947–1956 Tadeusz Mencil był pracownikiem Archiwum Państwowego w Poznaniu.

³⁵ PAN Archiwum, Materiały Kazimierza Kaczmarczyka, j.a. 279, pismo Dziekana Wydziału Humanistycznego UMCS w Lublinie doc. dra Kazimierza Myślińskiego z dnia 4 stycznia 1960 roku do K. Kaczmarczyka, k. 137.

³⁶ Ibidem, j.a. 274, kopia pisma K. Kaczmarczyka do K. Myślińskiego z dnia 5 kwietnia 1960 roku, k. 58; ibidem, j.a. 279, pismo K. Myślińskiego do K. Kaczmarczyka z dnia 20 maja 1960 roku, k. 139.

³⁷ Ibidem, j.a. 274, kopia pisma Kaczmarczyka do dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej KUL o. Romualda Gustawa (OFM) z dnia 21 września 1960 roku, k. 31.

³⁸ Ibidem, j.a. 277, pismo o. Romualda Gustawa do K. Kaczmarczyka w sprawie zakupu książek przez bibliotekę z dnia 7 października 1960 roku, k. 119. Nie był to pierwszy kontakt Kaczmarczyka z biblioteką. W 1956 roku przekazał w darze siedem pozycji ze swojego księgozbioru. Zob. ibidem, j.a. 277, pismo dyrekcji Biblioteki KUL L. dz. A-2/66/56 z dnia 6 listopada 1956 roku do K. Kaczmarczyka z podziękowaniem i potwierdzeniem odbioru przekazanych w darze książek i czasopism, k. 118.

Il. 5. Ekslibris Kazimierza Kaczmarczyka
Źródło: PAN Archiwum, Materiały Kazimierza
Kaczmarczyka (1878–1966), sygn. P. III-35.

w Lublinie, wyceniając je na sumę 82 128,15 zł. Części księgozbioru, około 380 tytułów, księgarnia nie przyjęła, nie mając nadziei na ich sprzedaż, i książki te zwrócono Kaczmarczykowi³⁹.

Zakup książek przez Bibliotekę Uniwersytecką KUL był jednym z elementów planu powiększania zasobu, realizowanego przez dyrektora, m.in. przez nabywanie księgozbiorów prywatnych⁴⁰.

Kilkadziesiąt pozycji z biblioteki prywatnej Kaczmarczyka trafiło razem z jego spuścizną do PAN Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu.

Książki z jego księgozbioru były zdobione oryginalnym ekslibrisem przedstawiającym wieżę kościoła Mariackiego w Krakowie oraz ratusz w Poznaniu – charakterystyczne budowle miast, z którymi Kaczmarczyk był związany zawodowo, naukowo i rodzinie (il. 5).

³⁹ Ibidem, j.a. 277, Sprawozdanie z nabycia księgozbioru od prof. Kazimierza Kaczmarczyka sporządzone przez kierownika Działu Akcesji Biblioteki Uniwersyteckiej z dnia 29 sierpnia 1961 roku, dołączone do pisma o. Romualda Gustawa (OFM) z dnia 5 września 1961 roku, k. 126.

⁴⁰ Biblioteka zakupiła także księgozbiory: Edmunda Bulandy, ks. bpa Czesława Sokołowskiego, Zygmunta Klukowskiego, ks. Eugeniusza Dąbrowskiego, ks. Ignacego Wierobieja.

Profesor Kazimierz Kaczmarczyk zmarł 6 kwietnia 1966 roku i został pochowany na Cmentarzu Junikowskim w Poznaniu.

JAROSŁAW MATYSIAK

**The library and bibliophilic activity
of Prof. Kazimierz Kaczmarczyk (1878–1966),
director of the State Archives in Poznań**

ABSTRACT. This article describes the work of the distinguished archivist and prominent historian Prof. Kazimierz Kaczmarczyk (1878–1966), a long time director of the State Archives in Poznań, in the Poznań-Pomorze Polish Librarians Union, the Poznań branch of the Polish Librarians and Archivists Union and in the Poznań branch of the Polish Librarians Association until 1939 and in the post-war years of 1945–1966. Prof. Kaczmarczyk's participation in the works of the Poznań-based Association of Polish Bibliophiles between 1924 and 1939 is also briefly mentioned. The article discusses a vast collection of books that belonged to the Professor and the attempts to sell these holdings to the faculty of the Humanities of M. Curie-Skłodowska University in Lublin and later to the library of the Catholic University in Lublin.

KEY WORDS: archives, library studies, bibliophily, the Polish Librarians Association.

MICHAŁ BOKSA

Spuścizny konserwatorów zbiorów, kierowników i dyrektorów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk

STRESZCZENIE. Artykuł prezentuje sylwetki konserwatorów zbiorów, kierowników i dyrektorów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN) oraz to, co po nich pozostało w postaci archiwaliów. Od momentu powstania Biblioteka PTPN gromadziła rękopisy lub całe spuścizny wybitnych osób, w tym kierujących tą placówką. Również inne biblioteki i archiwa zakładowe instytucji, z którymi byli oni związani, włączały do swych zbiorów ich materiały archiwalne. Spuścizny Ludwika Dobrzyńskiej-Rybickiej i Ryszarda Marciniaka znajdują się zarówno w Bibliotece PTPN, jak i w Polskiej Akademii Nauk Archiwum w Warszawie Oddział w Poznaniu. Znaczna część materiałów archiwalnych Bolesława Erzepkiego trafiła natomiast do Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Szczątkowe materiały archiwalne można też znaleźć w Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Ludwika Dobrzyńska-Rybicka) oraz w Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (Ludwika Dobrzyńska-Rybicka, Jan Baumgart, Anieła Koehlerówna).

SŁOWA KLUCZOWE: spuścizna, biblioteka, archiwum.

Pierwsi konserwatorzy zbiorów

Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN) powstała razem z towarzystwem w 1857 roku. Ówczesne Towarzystwo Przyjaciół Nauk (TPN) w Poznaniu od początku stawiało sobie za cel między innymi gromadzenie zbiorów i pamiątek, a biblioteka miała być warsztatem pracy poznańskich uczonych i strażnicą dóbr narodowych. Od momentu powstania biblioteka wzbogacała swe zbiory przez dary, wymianę i zakup. Towarzystwo, nie przewidując szybkiego wzrostu księgozbioru,

w pierwszym statucie pominęło stanowisko bibliotekarza. Pierwotnie całością zbiorów miała się opiekować jedna osoba, pełniąc funkcje zarówno sekretarza, jak i konserwatora zbiorów. Na te zbiory składały się wówczas: działy archeologiczny, numizmatyczny, przyrodniczy, galeria malarstwa, muzeum pamiątek historycznych, archiwalia i biblioteka. W 1880 roku Zarząd TPN rozdzielił stanowiska sekretarza i konserwatora zbiorów oraz dodał temu ostatniemu do pomocy bibliotekarza¹. W pierwszych latach istnienia towarzystwa powstał zbiór rękopisów, gdyż ich gromadzenie uważało ono za swój statutowy obowiązek. W 1895 roku zbiór rękopisów został wyodrębniony z reszty zbiorów i otrzymał odrębne pomieszczenie. Przechowywane są w nim między innymi spuścizny konserwatorów zbiorów, kierowników i dyrektorów Biblioteki PTPN.

Pierwszym konserwatorem zbiorów był Antoni Rose (1859), drugim Emil Kierski (1859). W listopadzie 1859 roku stanowisko to objął Albin Górecki, od 1861 roku członek Zarządu TPN w Poznaniu. Opracował on część zbiorów biblioteki oraz spisał pierwszy ich katalog. Zapoczątkował też wymianę wydawnictw własnych towarzystwa z ośrodkami zagranicznymi. Na skutek choroby ustąpił z zajmowanego stanowiska, które 7 marca 1866 roku objął (pracując dorywczo) sekretarz Wydziału Historyczno-Literackiego TPN w Poznaniu Władysław Wierzbiński².

Po Władysławie Wierzbińskim, od 1 kwietnia 1868 roku, na stanowisku konserwatora zbiorów pracował Hieronim Feldmanowski (7 września 1822 – 11 lipca 1885), który równocześnie został sekretarzem towarzystwa i wszedł do jego Zarządu. Jako konserwator sporządził spis książek oraz zbiorów muzealnych i archeologicznych towarzystwa. W 1869 roku ogłosił *Katalog Biblioteki Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego* w układzie systematycznym, a w 1872 roku *Katalog duplikatów z Biblioteki Tow. Przyjaciół Nauk, u bibliotekarza Towarzystwa* (w języku polskim i niemieckim). Za jego czasów znacznie powiększył się księgozbiór, głównie dzięki darom. Pod koniec 1881 roku, w związku z krytyką jego działalności, zrezygnował z zajmowanego stanowiska, które objął po nim Klemens Kantecki. Feldmanowski nadal był jednak pomocniczo zatrudniony przy opracowaniu zbiorów, a od kwietnia 1883 roku zastępował chorego Kanteckiego. Po zrzeczeniu się przez Kanteckiego stanowiska Feldmanowski pełnił tymczasowo obowiązki konserwatora aż do śmierci, zapoznając jednocześnie z pracą swego następcę – Bolesława

¹ A. Koehlerówna, *Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–1957*, „Roczniki Historyczne” 1957, s. 381–402.

² W. Pawlikowski, *Górecki Albin*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 234.